

ЯВОР МИЛТЕНОВ

Кирилски ръкописи с глаголически вписвания*

Част втора

III. Разпределение на изследваните кодекси според датировката на глаголическите вписвания в тях. Изследването на кирилско-глаголическата диграфия в книжовни паметници изисква установяването на хронологическите ѝ граници. Изложените данни се опират преди всичко на възприетите в съвременната палеославистика (чрез описи, издания, студии) сведения за датироването на вписванията и на самите кодекси, които често имат нюанс на условност¹.

<i>датиране на вписването</i>	<i>брой</i>	<i>№№</i>
X–XI в.	2	[34, 42a]
XI в.	7	[4, 14, 19, 29, 31, 41, 43]
XI–XII в.	3	[42б, 47, 52]
XII в.	5	[3, 5, 14, 20, 55]
XIII в.	11	[1, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 39, 48, 53, 54]
XIII–XIV в.	3	[15, 16, 33]
XIV в.	6	[2, 28, 32, 35a, 36, 44]
XV в.	11	[8, 17, 18, 21, 23, 30, 37, 40, 45, 49, 51]
XV–XVI в.	2	[24, 46]
XVI в.	5	[22, 25, 26, 27, 56]
XVII в.	1	[38]
XVII–XVIII в.	1	[35б]

* Началото на статията и цитираната литература се намират в кн. 55/2009 на това списание. Авторът изказва своята благодарност на Л. Тасева, М. Йовчева, Е. Мусакова и Т. Славова за ценните препоръки в процеса на реализиране на настоящото изследване.

¹ Напр., както се вижда от приложената таблица, вписванията, които могат да се датират към XI в., варират между седем и дванадесет.

При анализа на тези данни трябва да се има предвид, че голяма част от старобългарското ръкописно наследство не е достигнало до нас и изворовият материал е силно ограничен, поради което картината за периода X–XII в. не може да бъде основа за категорични твърдения. Независимо от това е очевидно, че се наблюдава относително постоянно присъствие на глаголическата писменост в кирилски паметници от най-ранния период до късното Средновековие. Този факт може да бъде интерпретиран в няколко посоки. На първо място, той доказва наличието на силна глаголическа традиция в България през IX–X в., на значителна като обем и съдържание глаголическа книжнина с висок авторитет, която бива използвана и транслитерирана в един продължителен времеви отрязък от книжовници, подготвени да владеят (или най-малкото – разпознават) по-старата писмена система. Дори късните прояви на криптография с глаголически символи показват значимостта и продължаващия живот на глаголическата традиция, тъй като подготовката на книжовниците несъмнено е свързана с наличие на източници за нейното изучаване.

Обобщено данните за разпределението на глаголическите вписвания по тип², по езиков и по хронологически признак биха могли да се представят по следния синтезиран начин:

	X– XI в.	XI в.	XI– XII в.	XII в.	XIII в.	XIII– XIV в.	XIV в.	XV– XVI в.	XVII в.
български: 22 [1-7, 9-12, 14, 16, 18, 31, 32, 34, 41-43, 46, 54]	T: – П: [34, 41, 42a] C: –	T: [4, 14] П: [31, 43] C: –	T: – П: [426] C: –	T: [3, 5] П: – C: –	T: [1, 6, 7, 9-12] П: [46] C: [54]	T: [16] П: – C: –	T: [2] П: [32] C: –	T: [18] П: – C: –	T: – П: – C: –
сръбски: 6 [13, 15, 17, 35, 44, 45]	T: – П: – C: –	T: – П: – C: –	T: – П: – C: –	T: [13] П: – C: –	T: – П: – C: –	T: [15] П: – C: –	T: – П: [35a, 44] C: –	T: [17] П: [45] C: –	T: – П: [356] C: –

² В таблицата са отразени типовете вписвания според мястото и функцията им: в текста (Т), в паратекст (П) и вписвания със служебни функции (С) – номерация на тетради [54], поправки и глоси [55], специфично използване на тайнопис [56]. В определени случаи има “гранични” примери, при които това подразделяне е условно – напр. [44], където глосите са кирилски с глаголически и гръцки вписвания, но са отразени тук като паратекстови, а не като такива със служебна употреба. Приемаме, че в този ръкопис графемите се използват за обозначаване на фонемите (за разлика от [55]), имат пряко отношение към текста (за разлика от [54]) и са част от създадената от Константин-Кирил графична система (за разлика от съзнателната преработка на различни типове писмо в [56]). С оглед на това, че като паратекстове са класифицирани предимно приписки, вписванията в заглавия [8, 16, 28] и номерацията на отрязъци от текста [2, 18] са причислени към групата “*in textu*”.

босненски: З [8, 36, 37]	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: [36] С: –	Т: [8, 37a] П: [376] С: –	Т: – П: – С: –
руски: 24 [19-30, 33, 38-40, 47- 53, 55]	Т: – П: – С: –	Т: [19, 29] П: – С: –	Т: – П: [47, 52] С: –	Т: [20] П: – С: [55]	Т: – П: [39, 48, 53] С: –	Т: – П: [33] С: –	Т: [28] П: – С: –	Т: [21- 27, 30, 49a] П: [40, 496, 51] С: –	Т: – П: [38] С: –
молдавски: I [56]	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: –	Т: – П: – С: [56]	Т: – П: – С: –

Сред запазените български ръкописи от X–XII в., чиито общ брой според справочната литература е около тридесет³, в десет се срещат следи от диграфия: в пет има глаголически вписвания в кирилския текст, в останалите пет е фиксирана кирилско-глаголическа диграфия в паратекстове. Сходно е съотношението между запазени кодекси и кодекси с глаголически вписвания за XIII – началото на XIV в., като през този период вставките *in textu* са още позначителен брой. По-нататъшната история на глаголическото писмо в български кирилски ръкописи е свързана с инцидентни прояви в тайнопис [32] и в ролята на цифрови обозначения, отнасящи се към сегментацията на текстовете [2, 18], срв. също [54]. Този развой се потвърждава като общоюжнославянски и от сръбските по произход кодекси, в по-ранните от които глаголическите вписвания се срещат *in textu* [13, 15], докато от XIV в. нататък вставките обикновено се откриват извън основния текст⁴. Сходна е ситуацията в босненските земи, където според свидетелствата на ръкописните източници [8, 36, 37] диграфията е позната, но не повсеместно явление в края на XIV и през XV в. (Намт 1960: 66–72).

Глаголическите вписвания в руски кирилски книжовни паметници, фиксирани в приписки, са явление, което не е спорадично, а постоянно през целия период XI–XVII в. По-различен е случаят с вставките в текста, които се свързват най-вече с XI в. (Евгениевски псалтир [19], 13-те слова на Григорий Бого-

³ Според БРК 1976 броят им е двадесет и три, към тях трябва да бъдат прибавени някои неспоменати паметници, фрагменти (включително палимпсести) и откритите в Синайския манастир ръкописи от този период (Tarnanidis 1988).

⁴ Хронологията на активната кирилско-глаголическа диграфия се потвърждава от данни, запазени в глаголическите паметници. Т. напр. към текста на Зографското евангелие в кр. XII – нач. на XIII в., вероятно в едноименния атонски манастир, е добавен кирилски синаксар, което означава, че книгата е била в богослужебна употреба през XIII в. (вж. Дограмаджиева 2008).

слов [29], незапазения автограф на Упир Лихий, малко по-късните Погодински листове [20]) и с XV в. (главно преписи, чиито директен или индиректен източник е кодексът на Упир Лихий [21–27]). Следователно може да се направи заключението, че следите от по-старата азбука съвпадат в хронологически план с литературно-историческите и културните явления в Русия – с целенасочения интерес и препредаване на старобългарската книжовна традиция през XI и XV в.

IV. Опит за класификация на типовете вписвания с оглед причините за проявата на диграфия. Изясняването на причините за появата на глаголически букви в кирилски кодекси е трудна задача, тъй като запазените ръкописни източници предоставят разнопосочни данни. Когато вписванията са извършени в текста, това обикновено се тълкува в научната литература в две посоки: че писачът познава и двете писмени системи и/или, че съответният препис е резултат на транслитерация. Когато вписванията се откриват в паратекст, най-често това се обвързва с криптографията. В действителност явленията са далеч по-сложни, но проучването им в общ план може да бъде извършено едва след разглеждане на всеки отделен пример, т. е. след комплексно (палеографско, лингво-текстологическо, литературно-историческо) изследване на всеки текст или ръкопис с глаголически вписвания, съпоставка между преписи, изясняване на историята на текстовете. Наред с това е необходимо и привличането на сходен епиграфски материал (със сигурност не всички паметници с елементи на диграфия са публикувани), а разглежданите източници трябва да могат да се ползват и сравняват *de visu*. Тъй като всички посочени предварителни процедури не могат да бъдат извършени в рамките на настоящото проучване, тук ще бъде направен опит за класификация на повтарящите се явления и на изключенията, доколкото това е възможно с оглед състоянието на изследванията до момента.

IV.1. Вписвания, дължащи се на фактори, произтичащи от традицията на текстовете – транслитерация от глаголица или копиране на кирилски препис с глаголически вписвания. Няма сигурни данни за нито един кирилски ръкопис, че е имал директен глаголически антиграф. Независимо от това обаче дали дадено копие е резултат на транслитерация или на копиране на препис, имащ транслитериран протограф с глаголически следи, и в двата случая установяваме глаголическата *основа* на съответния текст. Най-сигурни свидетелства за това ни предоставят глаголическите вставки на отделни букви и фрази в такива кирилски текстове, чиито езикови и текстологически характеристики насочват към превод от края на IX – началото на X в. (напр. [1, 2, 19], [20, 21–27], [4–7], [9–13], [15], [17], [29], повече вж. по-горе под I.). В тези случаи глаголическите вписвания могат да бъдат допълнителен аргумент към резултатите от други методи на изследване (текстологическа съпоставка, палеографски анализ, издирване на грешки при транслитерация и др.), доказващи глаголическия архетип и възстановяващи текстологичната история на отделните съчинения и/или кодекси.

В *южнославянските ръкописи* от тази група (А. в каталога) по правило не се наблюдават грешки при предаването на глаголическите вставки (изключение е [2]), което свидетелства, че в тях не е възпроизведен неясен (написан с непознати символи) за копистите текст⁵. Това прави установяването на подложката (глаголическа или кирилска с глаголически вписвания) сложна задача, изискваща привличането на различни допълнителни свидетелства. Вписванията са произволни, не се забелязва връзка между съдържанието и графиката, т. е. става въпрос за случайно “нетранслитериране” (в протографа, антиграфа или изследваното копие), а не за тенденциозно отбелязване на определен(и) пасаж(и).

За ръкописите с по-значителни по обем и/или брой вставки – напр. Болонски псалтир [1], Охридски апостол [5], Битолски триод [9] – може да се предполага транслитерация от глаголически оригинали. Характеристиките на вписванията подсказват, че преписвачите им до голяма степен механично извършват копирането и, че (или – поради това, че) границата, съзнанието за транслитерирана и транслитерираща писмена система, е твърде крехка. В този смисъл интерес предизвиква участието на няколко кописта при създаването на някои от изброените преписи, т. е. системната проява на една и съща “грешка” при предаването на един и същи текст – преписване вместо транслитериране. Типичен пример е Охридският апостол⁶ (срв. също и Болонския псалтир), в който при двама от преписвачите се откриват значителни като обем вставки на глаголица, а при третия (автор на малък отрязък от текста) – еднократно употребена глаголическа буква. Трудно е да се допусне, че копистите на един и същи текст биха проявили диграфия спонтанно, без да са се повлияли от глаголическа подложка.

Наличието на по-малки по обем или брой вставки в даден кодекс предполага поне глаголически протограф в традицията на определен текст или сборник (вж. I.). В този случай доказването на транслитерация е свързано с допълнителни проучвания, които по правило рядко могат да доведат до категорични заключения, тъй като винаги съществува възможността копие да повтаря характеристики на подложката. Фрази на глаголица или неколкократно появи на отделни букви в целия ръкопис, свидетелстващи най-малкото за глаголически протографи, се откриват напр. в Енинския апостол [4], Каракалския апостол

⁵ При кирилски кодекс с глаголически вписвания, в рамките на които се установяват голям брой грешки, то това би било сигурно доказателство, че подложката също е кирилска с глаголически вписвания, а преписвачът поради неразбиране на по-старата азбука е оставил нетранслитерирани фрагменти.

⁶ За полемиката около антиграфа на ръкописа – български или руски (sic!) – вж. литература и анализ у Добрев 1984, Йовчева 2005. За глаголическите следи вж. също и Турилов 2008.

[6], Шафариковия триод [10], Аргировия триод [11], Скопския октоих [12], Йерусалимския палимпсест [13].

Вероятно глаголически източници са ползвани и при съставянето на Хваловият ръкопис [8], където единичното цифрово обозначение се съгласува с типични грешки при предаване на цифри. Диграфия е регистрирана и в други босненски ръкописи от същата епоха [36, 37], но идентификацията на писмената система, с която са писани антиграфите на тези паметници не е сигурна – за Чайничкото евангелие се предполага кирилска подложка, докато в Радосавлевия сборник глаголическите вставки може би отразяват писмената система на антиграфа.

Глаголическите следи в сръбски копия на старинни старобългарски текстове – преписа на Храбровото сказание “За буквите” [17] (със сигурност) и хилендарския Златоструй [15] (вероятно) – се дължат на кирилски антиграфи, чийто архетипи са били написани на по-старата азбука.

Източнославянските ръкописи с глаголически вставки *in textu* (А. в каталога) не дават сигурни данни за транслитерация, въпреки че проникването на глаголицата в Русия е засвидетелствано чрез новгородските графити⁷ и въпреки напълно резонното предположение, че в Русия са били налични старобългарски глаголически ръкописи. Преписите на старозаветните книги с тълкувания повтарят особеностите на незапазеното копие, снето от Упир Лихий през 1047 г., на антиграфа следва да се отдадат и вставките в Погодинските листове [20]. Глаголическите графемни в Евгениевския псалтир най-вероятно също се дължат на копиране на кирилски препис със следи от транслитерация, тъй като появата им е фиксирана единствено в позиция на инициал (вж. IV.2.3.). Руският псалтир от XIV в. [28] изисква допълнителни проучвания, но връзката му с глаголическата традиция е съмнителна с оглед мястото му в текстологическата история на тази библейска книга⁸. Предмет на отделно изследване трябва да бъдат и текстовете в сборника от Синодалната сбирка в ГИМ [30], в чийто състав влизат фрагменти от Изборника от 1073 г., Богословието в превод на Йоан Екзарх и други старинни съчинения.

По-различен е случаят с 13-те слова на Григорий Богослов в препис от XI в. [29] – тук вписванията са значителен брой, а проучванията на запазените в него текст свидетелстват за множество грешки при препредаване на глаголическия оригинал. Тези особености несъмнено водят до заключението, че фактически това е единственият руски ръкопис (наред с неопцелия в оригинал кодекс на Упир Лихий), за който може да се предполага транслитерация. Подобна хипо-

⁷ Снимки, разчетен текст и литература вж. напр. у Сперанский 1929: 61–63. Едва ли е случайно, че повечето ранни руски ръкописи, съдържащи глаголически тайнопис, произхождат именно от Новгород.

⁸ В ръкописа е засвидетелствана контаминация между няколко редакции на славянския псалтирен текст (вж. MacRobert 1996: 169, 1998: 928).

теза обаче е трудно защитима с оглед на известните понастоящем литературно-исторически данни и на оскъдния материал за аргументирането ѝ.

Независимо от възможните предположения, свързани с опита за установяване на това дали в даден източнославянски кодекс става въпрос за директна транслитерация или за копиране на особеностите на кирилски препис, става ясно, че в Русия са били налични старинни преславски образци, датиращи от X в., в които глаголическото писмо или е било основно, или се е ограничавало до отделни вписвания. Тези две възможности трябва да бъдат допълнително проучени, тъй като руската ръкописна традиция е ценен извор, въз основа на който биха могли да се преразгледат или коригират някои утвърдени в медиавистиката схващания. От една страна, ако в Русия е била провеждана транслитерация, то тя е свързана с преславски глаголически оригинали⁹, което би било свидетелство за запазването и употребата им в България (вместо или заедно с кирилски такива) най-малкото до 70-те години на X в. От друга страна, ако в руска среда са се копирали кирилски преписи с глаголически вписвания, то това са били източнобългарски антиграфи от X в. с елементи на диграфия¹⁰. Тази втора (по-вероятна) възможност, а именно, че сред преславските кирилски ръкописи е имало такива с глаголически вписвания, предполага съвпадение на особеностите на незапазените старинни паметници от X в. с тези на южнославянските ръкописи от XI–XII в. Следователно, наличието на изследвания тип диграфия не е хронологически диференциращ признак за това, че даден препис е възникнал след края на старобългарската епоха, а поне от формална гледна точка, че съответният препис най-вероятно преповтаря особености на преславската традиция¹¹.

⁹ За “първото южнославянско влияние” и преславските ръкописи, попаднали в Русия, вж. преглед на проучванията, анализ и библиография напр. у Thomson 1988–1989: 237–242; Турилов 1995; Гагова 2005. По-различна постановка на въпроса предлага М. Спасова (2005).

¹⁰ Това предположение намира подкрепа в някои епиграфски паметници (вж. IV.3.3.). Текстологическият анализ на “За буквите” от Черноризец Храбър също доказва наличието на кирилски протограф α с глаголически вписвания, запазили се при извършването на транслитерация (Федер 2005б). Повече вж. тук под I.5. и IV.1. Изследванията върху руската ръкописна традиция показват, че при копирането на преславското книжовно наследство са се ползвали преславски кирилски образци (вж. напр. Турилов, Флоря 2002: 431–432, 438, 452–454), а глаголическите следи в тях са свързани с продължилата през целия X в. транслитерация (2002: 421–423).

¹¹ Тези наблюдения засягат отново въпроса за хронологията и локализацията на определени ръкописи. Така напр. Добромировото евангелие, Ватиканския палимпсест и Енинския апостол притежават ред общи палеографски черти и вписвания на глаголица, което предполага връзка на тези кодекси с по-старата писменост и е свидетелство за тяхната архаичност. Сходни особености на писмото, но без глаголически вписвания, притежават Савината книга и Листовета на Ундолски. Близостта на петте ръкописа по отношение на графиката е установена от предходни проучвания (вж. напр. Джурова, Станчев, Япунджич 1985: № 101, Мусакова 2004: 524–525), но въпреки “общите места” хронологията и локализацията на изброените паметници е

IV.2. Вписвания, дължащи се на “външни” фактори. В определени случаи причината за запазването на глаголически букви в кирилски преписи може да се потърси във влиянието на външни фактори. Така например:

IV.2.1. В някои старинни кодекси диграфията вероятно се дължи на *липса на знаци в графичната система*. В тази посока могат да се тълкуват примерите от Македонския кирилски лист [14], където два пъти се среща глаголическа буква ѱ, но не и кирилското ѝ съответствие ю¹². Сходен е и случаят с приписката на кирилица в Синайския евхологий [43], където името Георги е изписано с две глаголически букви ѱ.

IV.2.2. Може да се предполага, че в западнобългарските предели в известен период глаголическите знаци, изместени от кирилските при преписването и създаването на текстове, са се използвали като *цифрови обозначения*¹³. Такива данни ни предоставят няколко ръкописа от XIII до XV в. със сходна локализация – Струмишкият апостол [7], Призренското евангелие, откупувано неколнократно в Призрен и в Битоля през XIX в. [54], епитимийния номоканон от XV в., произхождащ вероятно от района на Битоля [18]. В тази група нееднородни като хронология кодекси попада и Йоан-Александровият Песнивец [2], но тук вписванията може би имат своите корени в традицията на тълковния псалтирен текст (вж. I.1.).

По-различен е случаят с Хваловия ръкопис от 1404 г. [8], където единичното цифрово обозначение се съгласува с типични грешки при предаване на цифри и поради това трябва да се интерпретира като указание за глаголическа подложка.

IV.2.3. В редица случаи диграфията е свързана с *украсата на книгата*. Основателно може да се смята, че първоначално се е преписвал основният текст, а след това са се добавяли заглавията и инициалните букви (от самия писач или от друг книжовник-рубрикатор) според модела, заложен в антиграфа. Появата на глаголически инициали може да се обясни с това, че в основния текст още при транслитерацията е било оставено място за съответната глаголическа фигура (например за ѱ вместо за в, за ѿ вместо за в и т.н.). Това принуждава кописта, който се грижи за украсата, да повтори оригинала механично, съобразявайки се с оставеното му поле, тъй като в противен случай би на-

разнообразна. Въпросът изисква допълнителен детайлен анализ. Идеята за по-сгъстена и по-ранна хронология най-старите славянски ръкописи бе възобновена и защитена напоследък (Велчева, Тодоров 1993), но липсата на сигурни критерии за изграждане на категорични заключения води до запазване в науката на предпазливото отношение по проблема.

¹² Добрев 1981: 27; Велчева, Тодоров 1993: 17.

¹³ Срв. също известния Драганов миней от края на XIII в. (Зографски манастир, Атон, I.d.8. + РГБ-Москва, сб. В. Григорович, № 42 (М. 1725) + РНБ-Санкт-Петербург, Q.p.1.40), където номерацията е проведена с арменски цифри (вж. напр. Иванов 1970: 468–474).

кърнил изписания вече основен текст. При следващото копиране технологията на тиражиране е същата, независимо от това дали глаголическите графемии са разбираеми или не, дали се схващат като част от украсата или от писмения текст [4, 19, 21–27]. Възможно е по същата причина глаголически букви да се появяват и в заглавно писмо [6, 23–27], тъй като и то често не се внася в ръкописа едновременно с основния текст. Това предположение се потвърждава от преписите на старозаветните пророчески книги с тълкувания, където глаголица се среща именно в тези “вторични” случаи (и инициали, и заглавия). Примерите от Берлинския сборник [16] и от руския псалтир от XIV в. [28] могат да бъдат интерпретирани в тази насока едва след допълнително проучване.

*IV.2.4. Прави впечатление, че в определен кръг ръкописи вписванията на глаголица се появяват на цял ред – напр. Охридски апостол [5], Битолски триод [9], Скопски октоих [12], срв. и Каракалски апостол [6]. Този тип вставки неслучайно се среща в ръкописи със сходна локализация и хронология и вероятно се дължи на *техниката на преписване*. Би могло да се предполага – при създаването на препис с подобни особености или на неговия кирилски антиграф – произнасяне на глас на определени фрази (самодиктуване), при което вниманието на транслитериращия намалява в края на съответния абзац и той преминава на азбуката на изходния текст.*

IV.3. Вписвания, дължащи се на владее на двете писмени системи, което води до случайно или тенденциозно преминаване от едната към другата. При инцидентно появяване на отделни глаголически букви в кирилски кодекс би могло да се говори за преднамерено или случайно преминаване на глаголица, поради това, че писачът владее и двете писмени системи равностойно. Въз основа на направеното проучване е възможно да се определят примерите, които *не могат* да се тълкуват в този смисъл: *а)* срещащите се отделни глаголически букви в позиция на инициал и в заглавно писмо по правило имат за свой най-вероятен източник своя антиграф (вж. IV.2.3). Доказателство за това е *техниката на преписване на средновековните книги*. *б)* появата на отделни думи, на по-дълги фрази и системното преминаване на глаголица по-скоро се дължат на влияние от изходния текст (вж. IV.1.). Те биха могли да се случат при копиране на глаголически оригинал или на препис с глаголически вписвания и е много малко вероятно да се появят спонтанно при копиране на изцяло кирилски текст. *в)* Книгите на 16-те библейски пророци с тълкувания, Псалтирът с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски, славянският Апостол и – с известни уговорки – ръкописите, съдържащи триодни песнопения и определени химнографски текстове несъмнено показват влиянието на една глаголическа първооснова (вж. I). За това свидетелстват определени текстологически и литературно-исторически данни, а глаголическите вписвания могат да се приемат като допълнителен аргумент към тях.

Извършените наблюдения сочат, че вписвания, дължащи се на владее на двете писмени системи, което води до случайно или тенденциозно преминава-

не от едната към другата, се откриват преди всичко в *паратекстове*, а не в самите текстове. С други думи, употребата на две графични системи, свързана с *волята на кописта* и с *ограничаване на комуникативността на написаното*, може да се наблюдава по-отчетливо при *отклонение* от антиграфа (паратекст), отколкото при следването му (текст). Тези вписвания носят информация за предположително разпространение на преписа в среда на диграфия или за интерес към старата писменост (без това да е непременно свързано с познаването ѝ), като тя се възприема по-скоро като средство за “кодиране” на смисъла, отколкото като средство за предаването му.

IV.3.1. Паратекстови вписвания, свързани със среда на диграфия. Кирилски глоси, добавки, указания и приписки се срещат в почти всички глаголически паметници, което свидетелства за познаването на по-старата азбука, за употребата на тези текстове за един дълъг период, в който кирилицата вече напълно се е наложила като писмена система.

При ранните ръкописи не във всички случаи може да се твърди със сигурност доколко става дума за *случайно* използване на глаголица (поради равностойната ѝ употреба в писаческата практика) и доколко – за *тенденциозно*. Установяването дали съответните вписвания са преднамерени или не, се свежда единствено до несигурни предположения, особено като се има предвид продължителното съществуване на двете графични системи. Характерен пример за това е Синайският псалтир [41], в чийто глаголически текст се откриват кирилски (= гръцки) букви, както и кирилско-глаголически глоси, принадлежащи на копистите. Следи от кирилица са идентифицирани и в Асеманиевото евангелие [42]. Тези данни насочват към среда на активна диграфия. Паратекстовете от читатели с двете писмени системи и поотделно, и заедно отново в Асеманиевото евангелие [42], изцяло глаголическите приписки в Ресенския триод [31] и Ватиканското евангелие [34] също могат да се свържат по-скоро с диграфия, отколкото с тайнопис. Двете явления обаче не могат и не трябва да се отграничават механично, особено в контекста на епиграфските данни (вж. IV.3.3.). Други ранни ръкописи свидетелстват за диграфия, породена от все още липсваща кодификация на кирилското писмо (вж. IV.2.1.).

IV.3.2. Паратекстови вписвания, свързани с употреба на глаголица като тайнопис. През почти цялото Средновековие глаголическата азбука има несъмнен авторитет, поради което с времето бива натоварена с функции, излизащи до известна степен извън изначалното ѝ предназначение. Глаголическите вписвания често имат функцията да *нарушават комуникативността на съответния (пара)текст*, при което той има смисъл само за посветените. По правило този тип вписвания е характерен за приписките и колофоните [32, 35, 39, 40, 45–53]. И в южнославянските [32, 35, 45, 46], и в източнославянските кодекси [39, 40, 47–53] глаголическите и кирилско-глаголическите приписки са свърза-

ни с криптографията, а не със случайно преминаване в по-старата писмена система¹⁴. В руските ръкописи често графиката е неправилна или погрешна, което свидетелства за неопитност при употребата на глаголическите символи (освен посочените ръкописи срв. и [33]). От друга страна, хронологията на тези вписвания (XI–XII в. – [47, 52], XIII в. [33, 39, 48, 53], XV в. [40, 49, 51]) предполага постоянен интерес към по-старата азбука и наличие източници за нейното опознаване.

Като ограничаване на комуникативността на написания текст трябва да се тълкуват и специфични редакторски промени, поправки и глоси, извършени със смесено писмо. Това е любопитна практика, която заслужава допълнително изследване, още повече като се има предвид хронологията и разпространението ѝ – Сърбия, XIV в. [44], Русия, XVII в. [38], срв. диграфията в глоси в Синайския псалтир от XI в. [41], употребата на глаголически символи-отпратки в руския Христинополски апостол от XII в. [55], а също и използването на повече от две писмени системи в абецедар с гръцки и глаголически букви от XVII–XVIII в. [35], в приписките към Битолския октоих [46], в тайнописна бележка от 1456 г. в руски ръкопис [51], в молдавския автограф на протопсалт Евстатий от 1511 г. [56].

IV.3.3. Глаголически вписвания в епиграфски паметници и в документи и тяхното отношение към разгледаните фиксации на диграфия. Съвместното използване на глаголица и кирилица е познато не само в ръкописни източници, но и в някои не книжовни паметници от X–XI в. Такива са например *оловните амулети* с молитвено-заклинателни текстове, написани с почти равностойна употреба на двете писмени системи¹⁵. В тях тайнописът има не само функцията да скрие същността на написаното, но придобива и мистично-сакрализиращ характер. Възникването и разпространението им се свързват и с източнобългарските, и със западнобългарските предели.

Наличие на глаголически начертания се открива и в други *епиграфски паметници* (с източнобългарска локализация), напр. надгробния надпис от с. Крепча и молитвения надпис от с. Цар Асен¹⁶. Възможно е да се предполага, че тук те са свързани не само с познаването на двете азбуки, но може би и с други

¹⁴ Донякъде изключение е босненската традиция, представена от колофона към Радосавлевия сборник [37], който според Й. Хам не отговаря на понятието криптография в пълния смисъл на думата (Hamm 1960: 66–72).

¹⁵ Вж. напр. амулет с глаголически вписвания (Попконстантинов 2003); амулет, съдържащ апокрифна молитва срещу дявола, с 52 глаголически букви в кирилския текст (Попконстантинов 2004); амулет, съдържащ апокрифна молитва против нежит, с глаголически и кирилски варианти на почти всички графемни (Гарена, Илиев 2005); амулет, в който глаголически са всички букви без аналог в гръцката азбука, освен еровете, за които се използва кирилица (Попконстантинов 2006).

¹⁶ За двата епиграфски паметника вж. Попконстантинов 1985: 53–56 и цитираната там литература, както и Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 25, 47.

причини – развой на кирилското писмо, съдържание на текста, защитна или сакрализираща функция и т. н. В надписа от с. Крепча глаголическото вписване се среща в съчетание **ѡт** (вместо **шт**)¹⁷, а в този от с. Цар Асен – в начално съчетание **от-** (**ѡтрокъ**). Тези данни насочват към явления (анализирани по-горе, вж. IV.2.1.), свързани с разволя на кирилското писмо. В западнобългарския епиграфски материал също се срещат единични образци със следи от диграфия – вж. напр. надписа в църквата “Св. Архангели” към манастира “Св. Наум” на Охридското езеро¹⁸.

Глаголическо вписване се открива и в един светогорски документ – продавателен акт от 980–981 г., подписан от игумена на Зографския манастир йеромонах Макарий¹⁹. Все повече в науката се налага мнението, че подписът не е съвременен на документа, а е добавен през или след 1311 г. (вж. Божилов 1995: 82; Павликянов 2005: 17–18). С оглед на факта, че става дума за подпис, при това с вероятна късна хронология, може да се предполага, че употребата на глаголическа буква е преднамерена, свързана с клетвена формула (**ꙗ не ѡчннѣ подѣписахъ с-, sic!**), отколкото с активна диграфия.

Наличието на глаголически вставки в кирилски книжовни паметници, *когато се откриват в текста, а не в паратекст*, не може да се отдаде на такава преднамереност, каквато би могла да се предполага при приписки, подписи и в епиграфски паметници със специфична функция. Комуникативността на текста (за разлика от паратекста и молитвата със заклинателен характер например) е твърде важна – той се чете индивидуално или пред аудитория и графичната дифузия би внесла ненужно затруднение²⁰. Следователно, наличието на глаголически вписвания *in textu* е логично да се обясни почти във всички случаи с “технически” причини (вж. IV.1., IV.2.), а не с тенденциозно скриване на смисъла на написаното, както е обичайно при паратекстовете и при някои епиграфски паметници.

V. Изводи. Сравнително постоянното присъствие на глаголическата писменост в кирилски паметници от най-ранния период до късното Средновековие свидетелства за наличието на силна глаголическа традиция в България през IX–X в., ползвана и транслитерирана в един продължителен времеви отрязък.

¹⁷ Аналогичен графичен облик (**ѡт** вм. **шт**) се среща и в един надпис от Мурфатлар (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 95), срв. и употребата на **ѡ** вм. **ѡ** отново в надпис от Крепча (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 57).

¹⁸ Иванов 1970: 53.

¹⁹ Вж. издание и анализ у Й. Иванов (1970: 526–535) и приложената от редакторите литература (Иванов 1970: 695).

²⁰ Срв. също изследването на С. Смядовски (2003: 89–109), в което кирилско-гръцката диграфия се разглежда от гледна точка на отношението ѝ към понятия като четене, писане и грамотност. Основните източници са или епиграфски, или свързани с паратекстовете и с изображения, но изводите на автора за определени социо-културни явления несъмнено имат отношение и към кирилско-глаголическата диграфия.

Българските ръкописи от X–XII в. и от XIII – началото на XIV в. показват приемственост, съотношението между запазени кодекси и кодекси с глаголически вписвания е сходно, диграфията е свързана главно с вставки в текста, а не толкова в паратекстовете. От XIV в. нататък в южнославянските ръкописи (български и сръбски) глаголическите вписвания са рядко явление, проявяващо се инцидентно в тайнопис, редактиране и при сегментацията на текстовете. Особено място заема босненската традиция – тук в края на XIV и през XV в. диграфията на книжовниците предполага евентуално и транслитериране на архаични образци, но и влияние от хърватски източници най-малкото по отношение на самите начертания.

Глаголическите вписвания в руски кирилски книжовни паметници, фиксирани в приписки, са постоянно и равномерно фиксирано явление през целия период XI–XVII в. По-различен е обаче случаят с вставките в текста, които се свързват най-вече с XI и с XV в. и, почти без изключение, с определени старобългарски преводи: Старозаветните пророчески книги с тълкувания, Псалтирът с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски, 13-те слова на Григорий Богослов.

От направените наблюдения става ясно, че глаголическите вписвания в кирилски кодекси могат да се групират по различни признаци (според типовете текстове, в които се срещат, според мястото им – в текст или паратекст, според хронологията на ръкописа, според езиковата среда, в която е възникнал и т.н.). Основният за настоящото изследване въпрос, а именно *в кои случаи вписванията могат да се интерпретират като следи от глаголически протографи*, не може да бъде разрешен напълно категорично. Всеки отделен случай изисква самостоятелно проучване, а дори сходни по типология вписвания могат да имат (и имат в научната литература!) коренно противоположни тълкувания. Сигурни данни биха могли да се извлекат единствено при бъдещи текстологически изследвания. На този етап най-общо могат да се изведат следните заключения:

Глаголически протографи, а в определени случаи – антиграфи, може да се предполагат с висока степен на достоверност, когато в кирилски препис(и) на дадено съчинение се фиксира неколккратно или често преминаване на глаголица, обхващащо букви, думи, фрази, пасажи, а допълнителен маркер е появата на глаголически букви в позиция на инициал. Към тези свидетелства се добавят и: повтарянето на тези явления в поредица от преписи, доказаната старинност на текстовете и доказаното наличие на глаголически първообрази с други средства (установяване на типични явления в правописа, грешки при транслитерация и т.н.). Преписи, насочващи към предположение за глаголически протографи, притежават Старозаветните пророчески книги с тълкувания [21–27], Книга на пророк Даниил с тълкувания на Иполит Римски [20], Псалтирът с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски [1, 2, 19], 13-те слова на Григорий Богослов [29]. Тук могат да се добавят и разгледаните копия от

Апостола [4–7], Триода [9–11, 31], Октоиха [12] и Минея [13]. Наистина, тези български (“западнобългарски”, “македонски”) преписи вероятно са възникнали в среда на диграфия, т.е. вписванията могат да се тълкуват като резултат от почти равностойно познаване (и използване?) на двете писмени системи, а и сходни явления в руската традиция за тези текстове не са регистрирани. Трябва обаче да се има предвид обстоятелството, че едва ли при преписване от кирилска подложка биха се появили глаголически вписвания на цели думи и фрази в тях. Наред с това, разполагаме с текстологически или с косвени доказателства за глаголически архетип на всеки от тези текстове. Затова може да се приеме, че вписванията или са фигурирали в съответния кирилски антиграф, или е проведена транслитерация от глаголически първообраз. Относително късните свидетелства от сръбски кодекси – вписванията на глаголица в хилендарския Златоструй от кр. на XIII – нач. на XIV в. [15] и в преписа на “За буквите” от Черноризец Храбър от XV в. [17] – отразяват следи от транслитерация в кирилските им подложки (във втория случай това е надеждно установено от текстологически анализ).

Глаголически протографи, а в определени случаи – антиграфи, може да се предполагат с по-малка степен на достоверност, когато в кирилски препис на дадено съчинение се фиксира единична поява на глаголическа буква, без това да е подкрепено от сходни явления в други копия. Така например единичната буква в Берлинския сборник [16] не е достатъчен критерий и се изисква текстологическо и лингвистично изследване на съответния текст. По-особен е случаят с Македонския кирилски лист [14], където вписването се дължи вероятно на развоя на кирилското писмо, което не изключва и копиране на глаголическа подложка. В Добромировото евангелие [3] вписването се съгласува с други характеристики, типични за глаголическата графична система, но въпреки това транслитерация може само да се предполага, но не и със сигурност да се установи.

Глаголическите цифрови обозначения в кирилски кодекс също не винаги могат да се приемат за маркер за старинната история на текста. Всеки случай трябва да бъде изследван самостоятелно. Засега единствено в Песнивеца на цар Йоан Александър [2] са налични по-категорични (но все пак – косвени) данни за копиране на старинен кирилски образец, възходящ към глаголическата традиция. Възможно е същото да се отнася и за Струмишкия апостол [7], където именно цифрите издават глаголическата първооснова, а също и за Хваловия сборник [8], където се откриват грешки при предаването на числените стойности, свидетелстващи за транслитерация. За разлика от тези кодекси, обозначенията в епитимийния номоканон от НБКМ [18] и Призренското евангелие [54] по-скоро свидетелстват за традиция на употреба на глаголическите начертания в ролята на цифри.

Въпреки че всеки от разгледаните тук примери има своя собствена история и специфика, не може да не прави впечатление, че глаголическите вписвания в

кирилски ръкописи *in textu* 1) често се отнасят пряко или индиректно до творчеството на старобългарски автори като Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, 2) откриват се в преписи на съставени в Преславския книжовен кръг сборници за индивидуално четене като Тълковните пророчества, колекцията от 13 слова на Григорий Богослов и компилациите на базата на протосбирката Златоструй, 3) срещат се в копия на текстове с несъмнена глаголическа основа – новозаветни кодекси, химнографски сборници, Псевдо-Атанасиев тълковен псалтир и др. Наблюденията върху над петдесет ръкописа с глаголически вписвания показват, че почти няма случай по-старата азбука да е внесена в произведение, възникнало след X в. (примерите от църковно-юридически текстове [17, 19], чието детайлно изследване все още предстои, са по-специфични – заглавно писмо и цифрови обозначения). Всички данни без съмнение сочат, че глаголическите вписвания *in textu* се носят от традицията и трансмисията на самия текст. Това заключение води след себе си и друг важен извод: глаголическото писмено наследство не е било транслитерирано изведнъж и изцяло през X в., а двете писмени системи, кирилица и глаголица, са съществували в един дълъг период от време. Нещо повече, вероятно немало от изгубените днес преславски глаголически ръкописи са били съхранявани независимо от наличието на кирилски транслитерации, а самите транслитерирани копия, също така недостигнали до нас, на свой ред са съдържали глаголически вписвания.

Употребата на глаголица в паратекстове по правило не е указание за графиката на източника, от който е преписван основният текст, но поставя въпроса за отграничаването на случаите на активна диграфия от тези на криптография. Този въпрос невинаги може да бъде разрешен задоволително. Със среда на диграфия могат да се свържат преди всичко кирилските глоси, добавки, указания и приписки, които се срещат в глаголически паметници, а също така и кирилско-глаголическите добавки на техните кописисти или ползватели – срв. Синайския псалтир [41] и Асеманиевото евангелие [42]. С по-малка степен на сигурност това се отнася и до Ресенския триод [31] и Ватиканското евангелие [34] – старинни ръкописи с приписки на кописистите им.

Повечето паратекстови (в приписки, колофони) кирилско-глаголически вставки са свързани по-скоро с употреба на глаголицата като тайнопис. Това наблюдение се отнася както до южнославянски [32, 35, 45, 46], така и до източнославянски кодекси (главно с новгородски произход, което едва ли е случайно) [39, 40, 47–53]. По правило често в руските ръкописи графиката е неправилна или погрешна, но хронологията на тези вписвания (XI–XII в. – [47, 52], XIII в. [33, 39, 48, 53], XV в. [40, 49, 51]) свидетелства за интерес към по-старата азбука и наличие източници за нейното опознаване.

С глаголическата азбука (в по широк план – с писане на повече от една графична система) за един дълъг период е свързана и практиката да се извършват редакторски промени под формата на поправки и глоси към текста. Това явление отново трябва да се отнесе към криптографията, но е и свидетелство за по-

знаването на глаголическото писмо и за отношението към важноста на промените в текстовете от страна на кописти и редактори.

Съвместно използване на глаголица и кирилица е отразено още в някои не-книжовни паметници от X–XI в., които опровергават наложилото се в палеославистиката виждане, че това е характеристика на западнобългарските, но не и на източнобългарските текстове. Напротив, епиграфският материал и молитвено-заклинателните текстове върху оловни амулети доказват обратното. Допълнителни свидетелства за диграфия в Източна България предлага руската ръкописна традиция на предполагаеми преславски образци – Старозаветните пророчески книги, снабдени с коментар [20–27], 13-те слова на Григорий Богослов в препис от XI в. [29]. Следователно, става ясно, че 1) има примери за диграфия и в епиграфски, и в книжовни старобългарски (включително от Източна България) паметници, датиращи се към X–XI в. и 2) има вероятност в руска среда да са се копирали източнобългарски антиграфи от X в. с глаголически вписвания, т. е. с особености, характерни и за западнобългарската книжовна практика от XI–XIII в. Това говори от една страна за устойчива традиция по обучение на кописти в двете писмени системи, което е необходимо най-вече с цел транслитерация. От друга страна, сходствата от палеографско естество на някои от разгледаните ръкописи, чието създаване се отнася в широките граници от края на X до XII в., повдигат въпроса дали възприетата днес хронология не се нуждае от преразглеждане в посока към по ранното им датиране.

Текстологическото изследване на отделните преписи и текстови традиции, публикуването на критически издания, бъдещи лингвистични и кодикологически проучвания биха спомогнали в голяма степен за разрешаването на поставените въпроси с нови свидетелства. Графичният маркер “глаголическо вписване” има функцията да допълни тези данни, тъй като почти във всички случаи той има значение единствено в комплекс с други маркери, палеографски, езикови, текстологически и литературно-исторически.

Abstract: *Cyrillic Manuscripts with Glagolitic Insertions.* The paper “Cyrillic Manuscripts with Glagolitic Insertions” deals with the phenomenon of the so-called Cyrillic-Glagolitic digraphia (including the co-existence and diffusion of the two writing systems and the use of Glagolitic letters to restrict the message of the texts). All known Cyrillic manuscripts with Glagolitic insertions are taken into account in order to constitute a *catalogue* thereof, and to perform a complex scholarly *analysis* that aims at a classification of the Glagolitic insertions and a clarification of the reasons for their appearance in the Cyrillic manuscripts (or group of manuscripts) under consideration.

Keywords: medieval Slavonic manuscripts, Glagolitic insertions, digraphia, textology, Preslav literary heritage

Явор Милтенов

Институт за български език, БАН

Бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, каб. 611

София 1113, Bulgarien

yavormil@yahoo.com